

УДК 811.161.2'367.335

РЕДАКТОРСЬКА ПРАЦЯ ІВАНА ФРАНКА НАД МОВОЮ СВОЇХ ТВОРІВ (СИНТАКСИЧНИЙ РІВЕНЬ)

Наталія ФАРИНА

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови,
вул. Університетська, 1, кімн. 234, Львів, Україна, 79000,
тел.: (0 322) 239 47 17
e-mail: natfaryna@ukr.net*

Проаналізовано особливості авторських редакторських правок Івана Франка у складнопідрядних реченнях з підрядними атрибутивною семантики, виявлених у його повісті «Захар Беркут» у двох прижиттєвих редакціях (1883, 1902). Спроектовано основні моделі трансформацій, яких зазнали ці синтаксичні структури.

Ключові слова: складнопідрядні речення з підрядними означальними, активний дієприкметник теперішнього часу, відокремлене означення, безсполучникове речення, складносурядне речення.

Мова творів письменників – важливе джерело вивчення розвитку літературної мови, цікавий матеріал для виявлення основних тенденцій та особливостей її формування, що характерні у певний історичний період. Для окреслення перебігу найвагоміших процесів у генезі української мови в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ століть чи не найважливішу роль має творчість Івана Франка, який ретельно та цілеспрямовано редагував свої тексти. У передмові до другого видання збірки «З вершин і низин» автор зазначає: «Я користувався авторським правом і [...] підправляючи мову, котрої вироблення до ступеня мови літературної за останніх 20 літ все ж таки значно посунулось наперед, може й не без моєї скромної підмоги» [7, с. 4].

Мова творів І. Франка, його наукових статей, науково-популярних розвідок становила інтерес для дослідників у різних аспектах: лексичного наповнення, діалектних особливостей, комунікативної сфери, ідіостилю, поезики тощо. Про синтаксичні особливості художньої прози І. Франка писав Іван Петличний [4]. Проте в українському мовознавстві немає спеціальної розвідки, присвяченої порівняльному аналізу поліпредикативних одиниць атрибутивною семантики, які зазнали редакторського опрацювання письменника з метою наближення мови до східноукраїнського взірця. З цього приводу Максим Рильський зазначає: «Цікаво, до речі, що майже всі, хто говорить про мову Франка, не звертають достатньої уваги [...] на гнучкість його могутнього синтаксису. Це особливо стосується Франкової прози» [5, с. 163]. Необхідність ґрунтовного дослідження особливостей складних речень у творах І. Франка на рівні структури, семантики, змін, яких зазнають ці утворення, зумовлена роллю письменника у формуванні національної літературної мови.

Порівняльний аналіз використання нерозчленованих складнопідрядних одиниць атрибутивною семантики у двох редакціях повісті І. Франка «Захар Беркут» (1883, 1902)

демонструє розбіжності у синтаксичній структурі творів. Якщо мова першого видання зумовлена змістовими чинниками, різні елементи функціонують у тексті природно, так, як це диктують закономірності загального стану усієї системи, то у другій редакції перед нами уже ретельно опрацьований текст – результат свідомої редакторської праці автора. У кінці XIX – на початку XX століть відбувався процес стабілізації структурної будови складнопідрядних речень з підрядними означальними, уніфікації набору сполучних засобів. Письменник прагнув позбавити твір від штучних книжних чи запозичених елементів, вдосконалити, наблизити текстове полотно до лінгвістичного еталона – східноукраїнського варіанта.

Складнопідрядні речення з підрядними означальними зазнають у 2-му виданні повісті не лише виправлень сполучних засобів. У деяких випадках І. Франко перебудовував синтаксичну одиницю повністю. Такі редакторські втручання у вираження думки суттєво впливають на змістове навантаження відповідних синтаксичних структур. За твердженням Світлана Ермоленко, «якщо розглядати синтаксичну конструкцію в нерозривній єдності синтаксичної форми і її лексичного наповнення, то будь-яка зміна синтаксичної форми при тотожному лексичному складі впливає на варіювання емоційно-експресивної тональності висловлювання» [1, с. 202].

Можемо виділити такі основні моделі виправлень, засвідчених у двох редакціях повісті:

Вид трансформації	Структурна модель	Кількість одиниць
Видозміна структури і семантики всього речення	1. Відокремлене означення, виражене дієприкметниковим зворотом → підрядна означальна частина	16
	2. Активний дієприкметник теперішнього часу → підрядна означальна частина	3
	3. Складнопідрядне означальне речення → безсполучникове	3
	4. Безсполучникове → складнопідрядне означальне речення	1
	5. Складнопідрядне означальне речення → складносурядне	7
	6. Складнопідрядне означальне речення → відокремлена обставина, виражена дієприслівниковим зворотом	1
	7. Інші видозміни	4

Найчисленніша група виправлень – це речення, в яких підрядна означальна частина з'являється внаслідок трансформації відокремлених означень, виражених дієприкметниковими зворотами, конструктивними елементами яких є активні дієприкметники теперішнього часу (16 одиниць). Для української мови такі дієслівні форми нехарактерні. У статті «Галицькі вірші», якою започатковано мовну дискусію у Галичині, Борис Грінченко писав: «Щодо причасних форм, то їх московська форма **ший** – минувший (83. 278), впавший (88. 48), вмерший (83. 39), улетівший (88. 62) – зовсім чужа вкраїнській мові – всюди панує. Так саме часто вживається і причасна форма на **чий** (Піснь, любов'ю *тrepечуча* 86. 258). Сю форму на превеликий жаль, вживаємо і ми, Українці з Росії, а сього б не треба, бо вона вживається у нас тільки яко приложник: летючий, пекучий, співучий» [10, с. 152].

Згодом про місце активних дієприкметників теперішнього часу слушно зауважував Юрій Шевельов: «Це чисто книжні витвори, зовсім не можливі в побутовій мові, і з'являються вони під впливом старої традиції, або – найчастіше – під впливом чужих мов з розвиненою системою часових дієприкметників» [11, с. 323].

У колективній монографії «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» Арнольд Грищенко стверджував, що синонімом складнопідрядної одиниці може виступати дієприкметниковий зворот, що є проміжною ланкою між атрибутивним словосполученням і підрядними реченнями цього типу. Саме тому автор зазначив, коли таке зворотнє перетворення граматично неправильне, бо невластиве українській мові: «Перетворення підрядного означального речення в дієприкметниковий зворот неможливе і в тих випадках, коли відносний займенник, за допомогою якого підрядне означальне речення пов'язується з означуваним словом головного речення, виступає у будь-якому відмінку, крім називного і знахідного [...]». Коли підрядне означальне речення має умовну модальність або ж ускладнюється дієприкметниковим зворотом, таке перетворення також неможливе» [6, с. 333].

У всіх реченнях для приєднання підрядної частини автор використовує винятково сполучний елемент **що**. Наприклад:

А й самі бояри, по більшій часті люди горді, воєнні, що нерадо бачили «смерда» в своїм товаристві, та й то ще смерда, **вважаючого їх чимось немов собі рівним**, – і вони тепер не показували надто виразно своєї неохоти і виповнювали розпорядження молодого провідника, маючи на кождім кроці нагоду переконатися, що ті розпорядження були зовсім розумні і такі, **як треба** [8, с. 10].
А засуд неприхильний, **проганяючий боярина з громади**, грозить також немалою небезпекою [8, с. 53].

А й самі бояри, по більшій часті люди горді, воєнні, що нерадо бачили «смерда» в своїм товаристві, та й то ще смерда, **що вважав їх чимось немов собі рівним**, – і вони тепер не показували надто виразно своєї неохоти і виповнювали розпорядження молодого провідника, маючи на кождім кроці нагоду переконатися, що ті розпорядження були зовсім розумні, такі, **як треба** [9, т. 16, с. 13].
А неприхильний засуд, **що вирече прогнання боярина з громади**, грозить також немалою небезпекою [9, т. 16, с. 48].

Іноколи така заміна супроводжується модифікацією опорного слова, якщо воно є вузькодialeктним чи книжним, застарілим:

І прочіі, **так нечаяно зопхнуті зі свого становища монголи**, метушилися на місці, толочили одні одних у воду або просили у інших рятунку [8, с. 175].

А інші монголи, **що їх так нечаяно зопхнуто з їх становища**, метушилися на місці, толочили одні одних у воду або просили у інших рятунку [9, т. 16, с. 147].

Використання підрядної означальної частини для передачі атрибутивної семантики суттєво зміщує змістові акценти саме на залежне речення, яке набуває важливішого контекстуального звучання, ніж відокремлене означення тотожного змісту:

– Гарна будова! – сказав Максим до дружинників, **заставляючих столи**, – але що ж, ми мусимо її розібрати [8, с. 99].

– Гарна будова! – сказав Максим до дружинників, **що заставляли столи**, – але що ж, ми мусимо її розібрати [9, т. 16, с. 86].

У другому виданні автор послідовно замінив активні дієприкметники на прикметники, розуміючи штучність цих одиниць в українській мові. Також зафіксовано 3 речення, у яких з них розгорнуто підрядні займенниково-співвідносні частини за схемою «субстантивований дієприкметник» → „ті, що + дія за його ознакою». Наприклад:

*Купи каміння, накидані серед поля в остатній хвилі, могли помістити на собі тільки невеличке число щасливців, і ті були метою смертельної зависті, безтямних проклять з боку **потопаючих*** [8, с. 171–172].

Купи каміння, накидані серед поля в остатній хвилі, могли помістити на собі тільки невеличке число щасливців, і ті були метою смертельної зависті, безтямних проклять з боку тих, **що потопали** [9, т. 16, с. 144].

Стоячі на купах мусили боронитися від того напору, не хочачи самі гинути [8, с. 172].

Ті, **що стояли на купах**, мусили боронитися від того напору, не хочачи самі гинути [9, т. 16, с. 144].

Засвідчено одне речення, у якому підрядну означальну частину, що функціонує у 1-й редакції, І. Франко перетворив на відокремлену обставину, виражену дієприслівниковим зворотом. Він зробив таку заміну шляхом упущення сполучного слова **котрий** і трансформацію особового дієслова на дієприслівникову форму. Зміни зазнає лише одна з однорідних частин, в інших форму предиката збережено:

Що давно тихо тут було, не чути ніякого голосу, крім вівчарської трембіти десь на далекій полонині або рику дикого тура чи оленя в гушавинах, – тепер на полонині гейкають воларі, а в ярах і дебрях галюкають рубачі, трачі й гонтарі, **котрі ненастанно, мов невмираючий черв, підгризають та підтинають красу тухольських гір – столітні ялиці та смереки, і або спускають їх, потягив на великі ботюки, долі потоками до нових парових тартаків, або таки на місці ріжуть на дошки та на гонти** [8, с. 5].

Що давно тихо тут було, не чути ніякого голосу, крім вівчарської трембіти десь на далекій полонині або рику дикого тура чи оленя в гушавинах, – тепер на полонині гейкають воларі, а в ярах і дебрях галюкають рубачі, трачі й гонтарі, **ненастанно, мов невмираючий черв, підгризаючи та підтинаючи красу тухольських гір – столітні ялиці та смереки, і або спускають їх, потягив на великі ботюки, долі потоками до нових парових тартаків, або таки на місці ріжуть на дошки та на гонти** [9, т. 16, с. 9].

Редагуючи мову свого твору з метою наближення її до східноукраїнського варіанта, І. Франко міг упустити сполучне слово і таким способом деформувати все речення зі складнопідрядного з підрядним означальним на інший тип складного речення – безсполучникове (2 одиниці) або складносурядне (7 одиниць), додавши сурядний сполучник. Як стверджує Ірина Ощипко, перетворення підрядного речення на сурядне «посилило динаміку вислову, чітко виділяє різні деталі описуваного» [3, с. 667]. Наприклад:

Що давно ліси густі, непрохідні закривали майже весь її простір, окрім високих полонин, сходили в долину аж над самі ріки, – тепер вони, мов сніг на сонці, стопилися, зрідли, змаліли, декуди пощезали, лишаючи по собі лісі облази; інде знов із них остоялися лише пообсмалювані пеньки, з **між котрих де-де несміло виростає нужденна смеречина або ще нужденніший яловець** [8, с. 5].

Що давно ліси густі, непрохідні закривали майже весь її простір, окрім високих полонин, сходили в долину аж над самі ріки, – тепер вони, мов сніг на сонці, стопилися, зрідли, змаліли, декуди пощезали, лишаючи по собі лісі облази; інде знов із них остоялися лише пообсмалювані пеньки, а з-**між них де-де несміло виростає нужденна смеречин або ще нужденніший яловець** [9, т. 16, с. 9].

У другому реченні сполучне слово **котрий** семантично замінене на займенник **вони** у формі місцевого відмінка. Інші приклади:

Ще хвиля, бегадире, а тоді прийде з гір правдива повінь, **котра швидко наповнить сесю долину** [8, с. 168].

Ще хвиля, бегадире, а тоді прийде з гір правдива повінь, **і вона швидко наповнить сесю долину** [9, т. 16, с. 141].

Між тими кількома людьми є їх найстрашніший начальник, **котрий ніколи не дарує нам загибелі свого війська** [8, с. 179].

Між тими кількома людьми є їх найстрашніший начальник, **і сей ніколи не дарує нам загибелі свого війська** [9, т. 16, с. 150].

Пантелеймон Ковалів з цього приводу писав: «Іноді підрядні відносні речення можна заміняти на сурядні в дусі народньої синтакси з сполучними формами “а він”, “і він”, “і той”, як це й роблять наші кращі українські письменники й учені, йдучи за народньою традицією» [2, с. 13].

З метою увиразненого виділення семантичного наповнення, виокремлення кожної з частин І. Франко замінив складнопідрядні речення зі сполучним засобом **котрий** на безсполучникові одиниці. Наприклад:

Стіни склепу стояли сірі, без ніякої оздоби, сподом були в камені викуті лави й заглибини, **в котрих камінь був червоний, перепалений**, а на паленищах видні ще були сліди огню; тільки стеля мала на собі одну-однісіньку оздобу, виковану з каменя випуклясту півкулю, завбільшки з добрий хліб, обведену блискучим золотим обручем, мов короною [8, с. 144].

Бурунда змірив його від ніг до голови своїми грізними, дикими очима і сказав через товмача, **котрий то услугу сповняв для обох Тугар Вовк** [8, с. 161].

Стіни склепу стояли сірі, без ніякої оздоби, сподом були в камені викуті лави й заглибини; **тут був камінь був червоний, перепалений**, а на паленищах видні ще були сліди огню; тільки стеля мала на собі одну-однісіньку оздобу, виковану з каменя випуклясту півкулю, завбільшки з добрий хліб, обведену блискучим золотим обручем, мов короною [9, с. 121].

Бурунда змірив його від ніг до голови своїми грізними, дикими очима і сказав через товмача, **– сю услугу сповняв для обох Тугар Вовк** [9, с. 136].

Один раз письменник замінив безособове речення на складнопідрядне з підрядним означальним, чим зміщує змістові акценти на опорне слово, його семантику:

Вірити не хотять нинішні люди, **виросли в нужді й притиску, в тисячолітніх путах і залежностях** [8, с. 6].

Вірити не хотять нинішні люди, **що виросли в нужді й притиску, в тисячолітніх путах і залежностях** [9, с. 10].

Серед нетипових модифікацій синтаксичних одиниць атрибутивної семантики засвідчено випадок, коли автор не видозмінює складного речення чи характеру сполучних засобів, проте вносить корективи у змістове наповнення підрядної частини. Наприклад:

Така була, **якою я послідній раз бачила її**: в білій одежі, з розпущеним волоссям, але з лицем рум'яним і ясним, мов сонце, з радістю на устах і з усміхом та безмірною любов'ю в ясных очах [8, с. 76].

Така була, **якою ти описував мені її**: в білій одежі, з розпущеним волоссям, але з лицем рум'яним і ясним, мов сонце, з радістю на устах і з усміхом та безмірною любов'ю в ясных очах [9, с. 66].

Таке редагування свідчить про авторську ретельність під час нового прочитання першої редакції.

Трапляються випадки, коли письменник додає нову підрядну означальну частину, якої не було в попередньому варіанті повісті. Можемо пояснити ці доповнення бажанням подати додаткову інформацію, уточнити раніше сказане. Наприклад:

Немов з пекла, неслися з долини дивні голоси, іржання коней, брязкіт зброї, переклики вартових, гомін сидячих при огнищах чорних, косматих людей, а геть-геть далеко роздираючі серце зойки мордованих старців, жінок і дітей, в'язаних і ведених у неволю мужчин, рик скотини і хрускіт будинків, а після того величезні водопади іскор, мов рої золотистих комах, збивалися під небо [8, с. 79].

Немов з пекла, неслися з долини дивні голоси, іржання коней, брязкіт зброї, переклики вартових, гомін сидячих при огнищах чорних, косматих людей, а геть-геть далеко роздираючі серце зойки мордованих старців, жінок і дітей, в'язаних і ведених у неволю мужчин, рик скотини і хрускіт будинків, **що, перепалені, валилися додолу**, а по тім величезні водопади іскор, мов рої золотистих комах, збивалися під небо [9, с. 69].

Зрідка митець замінює означальну частину підрядною з'ясувальною, у такий спосіб пропонує читачам трохи по-іншому поглянути на зображене:

Не знали, про що думав він, але його очі гляділи не змигаючи в полум'я огнища, слідили уважно за загоранням червоних мов розжарене залізо полін, **що тріскали в огні, злизувані полум'ям** [8, с. 84].

Не знали, про що думав він, але його очі гляділи не змигаючи в полум'я огнища, слідили уважно за тим, як догорали червоні, мов розжарене залізо, поліна, **як тріскали в огні, злизувані полум'ям** [9, т. 16, с. 73]

Зміна граматичної форми співвідносного слова зумовлена іншими редакційними модифікаціями.

Отже, порівняльний аналіз двох редакцій повісті «Захар Беркут» демонструє, як ретельно попрацював автор над текстом з метою наближення його мови до східноукраїнського літературного взірця. Найбільше уваги письменник приділив формальним засобам зв'язку між складнопідрядними означальними синтаксичними одиницями. Послідовним та систематичним є використання замість сполучного слова **котрий** елементів **який, що**, контекстуально зумовленим є вживання засобів **кудою** (діалектний варіант слова **куди**) та **хто**. І. Франко відчував штучність цього формального засобу приєднання, про що згодом писали мовознавці на початку ХХ століття. На сучасному етапі розвитку мови літературна норма допускає його вживання лише у розподільно-числовому значенні.

Серед видозмін структури і семантики всього речення засвідчено трансформації відокремлених означень, виражених дісприкетниковими зворотами, та активних дісприкетників теперішнього часу, невластивих українській мові, на складніші за структурою синтаксичні синоніми – підрядні частини атрибутивної семантики. Виявлено приклади перебудов складних речень шляхом заміни способу зв'язку між їхніми елементами (зі складнопідрядного на безсполучниковий та сполучниковий сурядний; з безсполучникового на сполучниковий підрядний). В окремих випадках письменник перебудовує підрядну означальну одиницю на відокремлену обставину або додає нову залежну частину атрибутивної семантики.

Аналіз особливостей синтаксису художньої прози І. Франка відображає загальні тенденції розвитку української мови кінця ХІХ – початку ХХ століть у Галичині. Своєю мовною практикою він збагачував її західноукраїнський різновид, долучався до витворення єдиного, літературного варіанта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Єрмоленко С. Я.* Синтаксис і стилістична семантика / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наукова думка, 1982. – 210 с.
2. *Ковалів П. К.* Як правильно будувати фразу? (котрий, який, що) / П. К. Ковалів. – Мюнхен : [б. в.], 1946. – 16 с.
3. *Ощипко І. Й.* Лінгвістичне зіставлення двох авторських видань повісті «Захар Беркут» / І. Й. Ощипко // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин : матеріали Міжнар. наук. конф. (Львів, 25 – 27 вересня 1996). – Львів : Світ, 1998. – С. 667–672.
4. *Петличный И. З.* Синтаксис языка произведений Ивана Франко. На материале художественной прозы : автореф. дисс. на соискание науч. степени д-ра филол. наук : 10.02.01 / И. З. Петличный. – Львов, 1965. – 32 с.
5. *Рильський М. Т.* Слово про літературу / М. Т. Рильський. – К. : Дніпро, 1974.
6. Сучасна українська літературна мова : у 5 т. Т. 5 : Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1972. – 515 с.
7. *Франко І. Я.* З вершин і низин // Передмова до другого видання. – Львів, 1893. – 468 с.
8. *Франко І. Я.* Захар Беркут : образ громадського життя Карпатської Русі в ХІІІ в. / І. Я. Франко. – Львів : Товариство ім. Т. Г. Шевченка, 1883. – 184 с.

9. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986.
10. Чайченко Василь [Грінченко Б. Д.]. Галицькі вірші / Василь Чайченко [Б. Д. Грінченко] // Правда. – 1891. – Вип. 8. – С. 10.
11. Шевельов Ю. В. Нарис сучасної української літературної мови / Ю. В. Шевельов. – Мюнхен : В-во «Молоде життя», 1951. – 402 с.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2014

Прийнята до друку 27.10.2014

IVAN FRANKO EDITORIAL WORK ON THE LANGUAGE OF HIS OEUVRE (SYNTACTIC LEVEL)

Nataliya FARYNA

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Ukrainian Language,
1, Universytets'ka Str., Room 234, Lviv, Ukraine, 79000,
phone: (0322) 296 47 17,
e-mail: natfaryna@ukr.net*

It is emphasized that the language of Ivan Franko's works is an important source of studying the development of the literary language and interesting material for revealing major tendencies and specificity of its formation characteristic of this or that historical period. Franko's works seem to be the main resource in outlining the dominant trends in the Ukrainian language genesis in Halychyna of the late 19th – early 20th cc., since the author edited his texts thoroughly and with determination.

The article deals with the specificity of editorial corrections made by Franko in complex sentences with subordinate clauses of attributive semantics as revealed in the two editions (1883, 1902) of his novel «Zakhar Berkut» The paper drafts principal models of the transformations these syntactic structures underwent.

Keywords: complex sentences with subordinate attributive clauses, Present Participle, asyndetic clause, compound sentence.